আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য নীতি (International Trade Policy)ঃ কোনো এখন দেশে কেনেধৰণৰ বাণিজ্য নীতি গ্ৰহণ কৰা উচিত তাক লৈ অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মাজত মত বিৰোধ আছে। সদাগৰীবাদৰ দুৰ্বলতাখিনিক [illegible] শতিকাত অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিশেষজ্ঞসকলৰ মাজত মত বিৰোধ আৰম্ভ হৈছিল। সেয়েহে সেই সময়ৰ অৰ্থনীতি আদাম স্মিথ, ডেভিদ ৰিকাৰ্ডো প্ৰমুখ্যে বিশিষ্ট অৰ্থনীতিবিদে অবাধ বাণিজ্যৰ পোষকতা কৰিছিল। মুক্ত অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা (Free Enterprise, Laissez-faire)ৰ ওপৰত গভীৰ আস্থা পোষণ কৰা এইসকল অৰ্থনীতিবিদে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ ওপৰত কোনো ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰাটো সমৰ্থন নকৰিছিল। সমগ্ৰ বিশ্বৰ কল্যাণ সাধনৰ বাবেহে অবাধ বাণিজ্য থকাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি এইসকল অৰ্থনীতিবিদে দৃঢ় মত পোষণ কৰিছিল।

১। **অবাধ বা মুক্ত বাণিজ্য নীতি (Free Trade Policy)ঃ** এখন দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যত যেতিয়া ব্যক্তি বা চৰকাৰৰ কোনো ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ নেথাকে, তেতিয়া সেই বাণিজ্য নীতিক অবাধ বাণিজ্য বোলা হয়। বিভিন্ন দেশসমূহৰ মাজত কোনো বাধা নিষেধ নোহোৱাকৈ এখন দেশৰ পৰা আন এখন দেশলৈ দ্ৰব্য বা সেৱাৰ আদান প্ৰদান কৰিব পৰা যায়। অৰ্থবিজ্ঞানৰ পিতৃ স্বৰূপ অৰ্থনীতিবিদ [illegible] যে মুক্ত বাণিজ্য নীতিত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য [illegible] বৈদেশিক বাণিজ্যৰ মাজত পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰাটো অনুচিত। অৰ্থাৎ দেশ [illegible] বাণিজ্যত [illegible] যিখিনি সুবিধা [illegible] আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যতো সেই একেখিনি সুবিধাই উপভোগ কৰে। [illegible] যে মুক্ত বাণিজ্যত আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ত [illegible] থাকে [illegible] আৰোপ কৰা হয়। [illegible] দেশৰ মাজত [illegible] থাকে [illegible] মুক্ত বাণিজ্য নীতিৰ অধীনত কোনো ধৰণৰ বাধা আৰোপ কৰা নহয়।

২। **মুক্ত বাণিজ্যৰ সপক্ষে যুক্তি (Arguments in Favour of Free Trade Policy)ঃ** অৰ্থনীতিবিদ আদাম স্মিথ, ডেভিদ ৰিকাৰ্ডো, [illegible] অৰ্থনীতিবিদসকলে [illegible] মুক্ত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ সপক্ষে যুক্তি [illegible] কৰিছিল। মুক্ত বাণিজ্যৰ [illegible] যুক্তি [illegible] কৰিছিল। [illegible] মুক্ত বাণিজ্যৰ

সপক্ষে দৰ্শোৱা প্ৰধান যুক্তিসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

1. **আঞ্চলিক বিশেষীকৰণ** (Territorial Specialization)ঃ সংস্থাপিত গোষ্ঠীৰ অৰ্থনীতিসকলৰ মতে অবাধ বাণিজ্য ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিলে বাণিজ্য সংঘটিত কৰা দেশসমূহে আঞ্চলিক বিশেষীকৰণৰ সুবিধা ভোগ কৰিব পাৰে। আমি জানো কোনো দেশেই সকলো সামগ্ৰী একে পাৰদৰ্শিকাৰে উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে। ভৌগোলিক পৰিবেশ, উপাদানৰ প্ৰাচুৰ্যতা, প্ৰাকৃতিক কাৰণ, উপাদানৰ দক্ষতা আদিসমূহৰ বাবে কোনো এবিধ দ্ৰব্য কোনো এখন দেশে আপেক্ষিকভাৱে কম খৰচতে উৎপাদন কৰিব পাৰে। গতিকে সেইখন দেশে সেই বিধ দ্ৰব্য উৎপাদনত বিশেষীকৰণ কৰিব আৰু যিখিনি ৰাহী উৎপাদন হয় সেইখিনি বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰিব আৰু তাৰ বিনিময়ত এনে এটা সামগ্ৰী আমদানি কৰিব যিটো সামগ্ৰীৰ উৎপাদন ব্যয় নিজ দেশত বহুত বেছি কিন্তু বিদেশৰ পৰা আপেক্ষিকভাৱে সস্তাতে লাভ কৰিব পাৰিব। এনেদৰে অবাধ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ বিশ্বৰে উৎপাদন বাঢ়িব। কম দামত উচ্চমান বিশিষ্ট সামগ্ৰী সংগ্ৰহ আৰু উপভোগৰ সুবিধা লাভ কৰি সকলো জনসাধাৰণ উপকৃত হ'ব পাৰিব।

2. **তুলনামূলক সুবিধা তত্ত্বৰ প্ৰয়োগ** (Trade According to Comparative Advantage Theory)ঃ মুক্ত বা অবাধ নীতিৰ আধাৰত এখন দেশে উৎপাদন আৰু বিনিময় কাৰ্য্য তুলনামূলক সুবিধা তত্ত্বৰ অধীনত সংঘটিত কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। এনে অৱস্থাত দেশখনে—

(a) দেশ এখনে সেই বিধ দ্ৰব্যৰ উৎপাদন বঢ়াবলৈ যত্ন কৰিব, যিবিধ সামগ্ৰী উৎপাদনত দেশখনে ব্যয়ৰ তুলনামূলক সুবিধা লাভ কৰে আৰু তেনেবিলাক সামগ্ৰীৰ উৎপাদন কমাব বিচাৰিব যিবিলাক সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিলে ব্যয়ৰ তুলনামূলক অসুবিধাহে বেছিকৈ অনুভৱ কৰে।

(b) দেশখনে আন দেশৰ তুলনাত বেছি তুলনামূলক সুবিধা লাভ কৰা দ্ৰব্যসমূহ উৎপাদনত বিশেষীকৰণ কৰি ৰাহী উৎপাদন বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰে আৰু উৎপাদনত তুলনামূলক অসুবিধাহে বেছিকৈ অনুভৱ কৰা সামগ্ৰীসমূহ বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰে।

(c) ব্যয়ৰ তুলনামূলক সুবিধা তত্ত্বৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য্যত বিশেষীকৰণ

কৰিলে সমগ্ৰ বিশ্বৰ মুঠ উৎপাদন বাঢ়িব আৰু উৎপাদনীয় দক্ষতা বৃদ্ধিৰ যোগেদি উন্নত মানবিশিষ্ট সামগ্ৰী উৎপাদন সহজসাধ্য হ'ব।

(d) নিজ দেশতে সকলো সামগ্ৰী উৎপাদন কৰাতকৈ ক্ষুদ্ৰ বাণিজ্য নীতিৰ আধাৰত উৎপাদন আৰু বিনিময় ব্যৱস্থাৰে অধিক লাভৱান হ'ব।

(e) দেশখনৰ বাণিজ্যক লাভ পূৰ্বতকৈ বহু বেছি ভাল হ'ব আৰু বাণিজ্যক হাৰ দেশখনৰ সপক্ষে থাকিব।

3. **ক্ৰেতাৰ ভোগ উদ্বৃত্ত** (Consumer's Surplus) ঃ অবাধ বাণিজ্যৰ যোগেদি দেশৰ জনসাধাৰণে ভোগ উদ্বৃত লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সামগ্ৰীসমূহৰ দাম বৃদ্ধি নোপোৱা বাবে দেশৰ উপভোক্তাসকলে পূৰ্বতকৈ বেছি সামগ্ৰী কিনিব পৰা ক্ষমতা লাভ কৰে। দেশৰ শিল্প উদ্যোগসমূহৰ লাভ বেছি হয়। আনহাতে সংৰক্ষিত বাণিজ্যৰ আধাৰত দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ ওপৰত আমদানি শুল্ক জাপি দিয়াৰ ফলত দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ দাম বৃদ্ধি পায়। গতিকে বৰ্ধিত দামত অধিক সামগ্ৰী ক্ৰয় আৰু উপভোগ কৰিবলৈ দেশৰ ক্ৰেতাসকল অপাৰগ হয়।

4. **সম্পদৰ কাম্যতম বিতৰণ** (Optimum Allocation of Resources) ঃ অবাধ বাণিজ্য নীতিৰ আধাৰত প্ৰতিখন দেশেই সম্পদ বিতৰণৰ ক্ষেত্ৰত কাম্যতম অৱস্থা লাভ কৰিব পাৰে। ব্যয়ৰ তুলনামূলক সুবিধা তত্ত্বৰ যোগেদি অবাধ বাণিজ্য নীতিয়ে বিশ্ব সম্পদৰ পুনৰ বিতৰণৰো সুবিধা প্ৰদান কৰে। যাৰ যোগেদি দেশৰ সম্পদসমূহ সৰ্ব্বোচ্চ কাম্যতম অৱস্থাত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। যিবোৰ সামগ্ৰী নিজ দেশতে উৎপাদন কৰিলে এহাতে তুলনামূলক ব্যয় বেছি হয় অন্যহাতেদি নাটনিযুক্ত সম্পদৰ অপচয় হয় তেনে সামগ্ৰী কম ব্যয়ৰ যোগেদি বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰিলে দেশখনে সম্পদ ব্যৱহাৰৰ মিতব্যয়ীতা লাভ কৰিব।

5. **একচেটিয়া ব্যৱসায় বিলোপ সাধন** (Abolish the Monopoly Industry) ঃ একচেটিয়া ব্যৱসায়ীয়ে নিজৰ খেয়াল খুচী মতে উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ দাম নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত উপভোক্তাসকলে উপভোগ কাৰ্য্যত যথেষ্ট ব্যয় কৰিব লগা হয়। মুক্ত বাণিজ্য নীতিয়ে দেশত একচেটিয়া ব্যৱসায় গঠন আৰু এনে ব্যৱসায়ৰদ্বাৰা উপভোক্তা সকল শোষিত ব্যৱস্থা হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত বাধা আৰোপ কৰে। মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থাত একে ধৰণৰ সামগ্ৰী উৎপাদনীয় বহু প্ৰতিষ্ঠান

গঢ়ি উঠি প্ৰতিযোগিতা তীব্ৰ কৰি তোলে। এনে অবস্থাত দক্ষতাহীন প্ৰতিষ্ঠানবিলাকে প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা বিৰত থাকিব লগা হয়। গতিকে মুক্ত বজাৰ ব্যৱস্থাই ধৰুৱা প্ৰতিষ্ঠানবোৰক প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানলৈ পৰিবৰ্তন কৰাই দক্ষতা বৃদ্ধি ঘটায়।

6. **কাম্যতম উপভোগ** (Optimisation of Consumption) **ঃ** মুক্ত বা অবাধ বাণিজ্যাই এখন অৰ্থনীতিৰ উপভোক্তাসকলৰ উপভোগৰ পৰিমাণ কাম্যতম কৰি তোলে। আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ অবিহনে উপভোক্তাসকলে দেশখনৰ উৎপাদন সম্ভৱ ৰেখাতে উপভোগৰ ভাৰসাম্যতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কিন্তু অবাধ বাণিজ্য নীতিৰ আধাৰত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ সহায় ল'লে দেশৰ উপভোক্তাই উৎপাদন সম্ভাব্য ৰেখাতকৈও ওপৰত অৱস্থান কৰি উপভোগ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কথাষাৰ আমি তলৰ চিত্ৰৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰো।

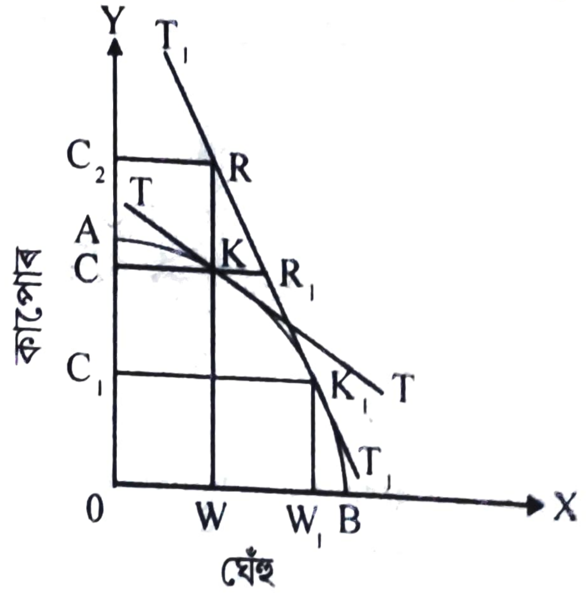

চিত্ৰত OX অক্ষৰে এখন দেশৰ ঘেঁহু উৎপাদনৰ পৰিমাণ আৰু OY অক্ষৰে কাপোৰ উৎপাদনৰ পৰিমাণক প্ৰকাশ কৰিছে। দেশখনে দেশত থকা উপাদানসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি হয় OA পৰিমাণ কাপোৰ নাইবা OB পৰিমাণৰ ঘেঁহু উৎপাদন কৰিব পাৰে। এতেকে AB হ'ল কাপোৰ আৰু ঘেঁহু উৎপাদন সম্ভাৱনা ৰেখা। TT হ'ল দেশখনৰ ঘৰুৱা দৰ অনুপাত ৰেখা। এতেকে দেশখনে OW পৰিমাণ ঘেঁহু আৰু OC পৰিমাণ কাপোৰ উপভোগ কৰি K বিন্দুত ভাৰসাম্যতা লাভ কৰিব। ধৰাহওক দেশখনে এতিয়া আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে। এনে হ'লে দেশখনে আন্তৰ্জাতিক দৰ ৰেখা T_1T_1 মানি

চলিব লাগিব। চিত্ৰ মতে আন্তৰ্জাতিক দৰ ৰেখা T_1T_1 য়ে উৎপাদন সম্ভাব্য ৰেখা AB ক K_1 বিন্দুত স্পৰ্শ হিচাপে কাৰ্য্য কৰিছে। এনে হ'লে দেশখনে OW_1 পৰিমাণে ঘেঁহু আৰু OC_1 পৰিমাণে কাপোৰ উৎপাদন কৰিব। দেশখনে OW পৰিমাণ ঘেঁহু ঘৰুৱা প্ৰয়োজনত ৰাখি বাকী থকা WW_1 পৰিমাণৰ ঘেঁহু অন্য দেশলৈ ৰপ্তানি কৰিব। ঠিক একেদৰে দেশত নাটনি হোৱা C_1C_1 পৰিমাণে কাপোৰ বিদেশৰ পৰা বিনিময় হিচাপে পাবলৈ বিচাৰিব। কিন্তু আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বাবেই দেশখনে WW_1 পৰিমাণে ঘেঁহু ৰপ্তানিৰ বিপৰীতে C_1C_2 পৰিমাণে কাপোৰ বিদেশৰ পৰা বিনিময় হিচাপে লাভ কৰিব। অৰ্থাৎ (C_1C_2 - C_1C = CC_2) পৰিমাণ কাপোৰ নিবিচৰাকেই লাভ কৰিব পাৰিব। এতেকে দেশখন উপভোগ বিন্দু হ'ব R। অৰ্থাৎ AB ৰেখাতকৈও ওপৰত দেশখনে উপভোগ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

7. **বিস্তৃত বজাৰ** (Wide Market) ঃ দেশ এখনত যেতিয়া মাথোন ঘৰুৱা বাণিজ্য ব্যৱস্থা বিদ্যমান হৈ থাকে তেতিয়া সামগ্ৰীৰ বজাৰখনো চাৰিসীমাৰ মাজতে আৱদ্ধ হৈ থাকে। কিন্তু দেশ এখনে যেতিয়া আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত অংশ গ্ৰহণ কৰে তেতিয়া দেশখনৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বজাৰ বিশ্বব্যাপি বিস্তাৰিত হৈ থকাত বজাৰৰ আকাৰো বিস্তৃত হয়।

8. **একক দামৰ প্ৰৱৰ্তন** (Equalisation of Prices) ঃ মুক্ত বাণিজ্য নীতি বিদ্যমান অৱস্থাত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ লগতে উপাদনৰ দামো সমস্ত আন্তৰ্জাতিক বজাৰত একেটাই হয়। অৱশ্যে দাম পূৰ্ণ একক দামলৈ বা স্থিৰ দাম (Fixed Price) লৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা নেযায়। ইয়াৰ কাৰণ পৰিবহন ব্যয়, উপাদানৰ অসম্পূৰ্ণ গতিশীলতা আদিৰ বাবেই ঠায়ে-ঠায়ে দামৰ সামান্য তাৰতম্য হোৱাৰ সম্ভাবনা থাকে।

9. **উপাদানবিলাকৰ বৰ্দ্ধিত আয়** (Longer factor Income) ঃ মুক্ত বাণিজ্য নীতি মানি চলা দেশসমূহৰ উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ পূৰ্বতকৈ বেছি দক্ষতাসম্পন্ন হয়। গতিকে পূৰ্বতকৈ বেছি সুদ, বেছি খাজানা, বেছি শ্ৰমিক বা বেছি লাভ পাবলৈ সমৰ্থবান হয়।

10. **উপভোক্তাসকলৰ অন্যান্য লাভ** (Other Benefits to Consumers) ঃ আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য নীতি মানি চলা দেশৰ উপভোক্তাসকলে দুই ধৰণৰ

বিশেষ সুবিধা লাভ কৰে। সেইয়া হ'ল- (a) দেশত উৎপাদন সম্ভৱ নোহোৱা সামগ্ৰী কোনো কষ্ট নকৰাকৈ উপভোগ কৰাৰ সুবিধা পায়। (b) আন্তৰাষ্ট্ৰীয় মানদণ্ডৰ সামগ্ৰী নিম্নতম দামত বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে।

11. **ৰাহী উৎপাদনৰ ব্যৱহাৰ** (Use of Over Production) ঃ কেতিয়াবা কেতিয়াবা কিছুমান দেশ কিছুমান সামগ্ৰী নিম্নতম ব্যয়ৰ যোগেদি উৎপাদন কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। এনেবোৰ সামগ্ৰীৰ ৰাহী উৎপাদনখিনি ঘৰুৱা দেশতে ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হ'লে চাহিদাৰ তুলনাত যোগান অত্যাধিক হোৱাত উৎপাদন ব্যয়তকৈও কম দামত বিক্ৰী কৰিব লগা হয়। নাইবা অতিৰিক্ত উৎপাদনখিনি নষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। কিন্তু মুক্ত বা অবাধ বাণিজ্য নীতিৰ আধাৰত এনে সামগ্ৰী বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰিলে ৰাহী উৎপাদনে দেশৰ আৰ্থিক উন্নয়নতহে সহায় কৰিব। পুনৰ এনে উদ্যোগে অধিক বিশেষীকৰণৰ সুবিধা লাভ কৰিব।

12. **দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন** (Economic Development of the Country) ঃ মুক্ত বাণিজ্যই সকলো প্ৰকাৰৰ আৰ্থিক অৱস্থাৰ অৰ্থনীতিকে উন্নয়নত সহায় কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে অনুন্নত অৰ্থনীতিসমূহে (a) শ্ৰম বিভাজনৰ বিশেষীকৰণৰ সুবিধা লাভ কৰে। (b) নিজ দেশৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত এখন বৃহৎ বজাৰৰ সুবিধা লাভ কৰে। (c) প্ৰতিযোগিতামূলক পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হৈ নিজা উৎপাদন ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ প্ৰচেষ্টা হাতত ল'বলৈ সুযোগ পায়। (d) পৰিচালনা দক্ষতা বৃদ্ধিৰ লগতে কাৰিকৰী দক্ষতা অৰ্জন কৰিব পাৰে। (e) কেঁচা সামগ্ৰী, যন্ত্ৰপাতি সংগ্ৰহ, বৈদেশীক মূলধন সংগ্ৰহৰ সুবিধা লাভ কৰে। (f) উন্নত দেশৰ সান্নিধ্যই নিজকে উন্নত কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰে।

13. **আন্তৰ্জাতিক সহযোগিতা** (International Co-operation) ঃ মুক্ত বা অবাধ বাণিজ্য নীতিৰ অধীনত এখন দেশে বিশ্বৰ অন্যান্য দেশৰ লগত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে আন্তৰ্জাতিক সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে।

3.3 **মুক্ত বাণিজ্যৰ বিপক্ষে যুক্তি** (Arguments against Free Trade Policy) ঃ ওপৰত উল্লেখ কৰা যুক্তিসমূহৰ দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে মুক্ত বা